

РУХ ЗА МОДЕРНІЗАЦІЮ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ В УКРАЇНІ ЯК СОЦІОКУЛЬТУРНЕ ЯВИЩЕ (1905–1914 рр.)

Модернізація православної церкви на початку ХХ ст., покликана до життя процесами оновлення всієї соціокультурної сфери, явище надзвичайно суголосне сьогоднішнім процесам в українському православ'ї.

Так само, як і століття тому, коли українське православ'я стояло на порозі новоєвропейської доби політичного мислення та національних рухів, сьогодення кинуло йому нові виклики глобалізації та інформаційного суспільства. А відтак церква знову постала перед пошуком шляхів служіння Богові за нових обставин. Ці обставини спонукають її, як традиційну соціальну структуру, до модернізації.

Взаємопов'язаність плину внутрішнього церковного життя та загальносуспільних культурних процесів проблема стара, але ще не вповні осмислена стосовно різних етапів української історії, зокрема щодо надзвичайно динамічного в плані трансформації соціально-політичної та релігійної свідомості відтинку часу між першою російською революцією 1905 р. й демократичною революцією, стимульованою першою світовою війною, що почалася 1914 р.

При відсутності спеціальних праць, присвячених вивченню модернізації в тодішньому українському православному середовищі та особливостей її еволюції, на неї все ж останнім часом звернули свою увагу українські історики в контексті вивчення всеукраїнських (С.О. Гладкий [1.-С.58], Г.М. Надтока [2.-С.63-81], Н.А. Шип [3.-С.16-26]) та регіональних (С.І. Жилук [4.-С.13-14; 5.-С.138-139], О.П. Тригуб [6.-С.9-10]) церковних процесів. У об'єктиві наукового аналізу опинилися не тільки спонукальні політичні мотиви та крайні прояви церковно-реформаційного руху, що вже ставали предметом уваги (Б.В. Тітлінов [7.-С.46-47], М.П. Красніков [8.-С.17-69], В.М. Андрєєв [9.-С.6]), а й причини етносоціальні, культуротворчі, міжконфесійні. Нарешті, за межами вчорашнього ідеологічного табу, почали вивчатися основні ідеї реформ церковного управління та парафії, без дослідження яких взагалі не можна предметно говорити про характер і тенденції розвитку модернізаційних процесів.

До сьогодні залишається недостатньо з'ясованою ціла низка важливих аспектів впливу світових і вітчизняних подій політичного та загальнокультурного життя 1905–1914 рр. на інституційну трансформацію українського православ'я. Зокрема, недостатньо вивчені фактори іноземного впливу, динаміка та особливість руху церкви до інституційного оновлення у зв'язку з позацерковним і неправославним процесами українського націотворення пізньомодерної доби, регіональна специфіка руху, відмінності в сприйнятті ідей модернізації на різних щаблях церковної ієрархії та в соціальних прошарках віруючих, міра інтеграції ідей модернізації з ідеями відродження традицій та збереження вікових канонів тощо.

В даній статті на основі здобутків історіографії та залучення маловідомих джерел звернемося до узагальнюючої характеристики модернізаційного руху в середовищі православної церкви, як частки живої тканини модернізації всього українського суспільства при сходженні ним до якісно нового етапу суспільно-політичного й національного руху. Не претендуючи на вичерпність характеристик, визначимо найбільш суттєві, з нашого погляду, суспільні фактори впливу на церкву та прояви, які характеризували церковно-суспільний рух перших десятиліть ХХ ст.

На нашу думку, дослідження модернізації церкви зазначеної історичної доби сприятиме кращому усвідомленню характеру розколів російського православ'я в Україні, які сталися пізніше – у 20-х та згодом – в 90-х рр. ХХ ст.

Українське суспільство, що було часткою загальноросійського соціально-політичного організму, який з ХVІІІ ст. перебував у стані адміністративно-структурної перебудови й зростаючого культурного впливу західних моделей, на початок ХХ ст. зазнало ще гострішої кризи. Її поглиблювали політичні претензії еліт в національно неоднорідному середовищі православної церкви, яке стрімко поляризувалось на рівні усіх ланок духовної ієрархії, і, особливо, в середовищі мирян. Статус православ'я, як елементу застарілої державно-політичної системи, ставив під сумнів спасительну місію цієї церкви. Це, в свою чергу, вело до неухильної втрати нею соціальної підтримки, а в перспективі – до можливого організаційного розвалу. Альтернативою такій могло бути лише цілеспрямоване і широке реформування церковної організації на вимогу часів.

Вивчаючи генезу та спонукальні мотиви модернізаційного руху на початку ХХ ст. і вбачаючи їх коріння в суперечності між загальнокультурним поступом суспільства й підпорядкованістю

тодішньої Російської православної церкви (РПЦ) державному апаратові, маємо особливо підкреслити якісні зрушення, що відбулися в інтелектуальній площині всього церковного середовища.

Кінець XIX ст. став часом реального зрушення в сферах освіти, науки та культури. Суттєво зросли лави інтелігенції, а її громадська робота та інтелектуальні спроможності дозволили піднести рівень суспільної свідомості та активності мас. Пропозиції інтелектуалів і громадських активістів, що торкалися поліпшення стану узвичаєного та невід'ємного для соціального середовища суспільного інституту – церкви – були здатними досить швидко розгойдати громадсько-релігійну думку.

Здатність інтелігенції до пошуку шляхів розв'язання суспільно-церковних проблем та її готовність до співпраці з духовенством стали помітним явищем в середовищі інтелектуальної еліти російської столиці початку XX ст. Це показала робота “Релігійно-філософських зібрань” 1901–1903 рр., проведення яких Синод вже не міг не дозволити [10.-С.34].

Науковий потенціал викладачів духовних навчальних закладів і професорів богословських дисциплін, що працювали у світських вищих навчальних закладах України, їх особисті і службові зв'язки зі столичними діячами сприяли поширенню обговорюваних церковно-реформаторських ідей. Центрами передової релігійної думки стали університетські міста – Київ, Харків, Одеса та єпархіальні центри, в яких були зосереджені єпархіальні установи та діяли середні духовні навчальні заклади – Кам'янець-Подільський, Житомир, Чернігів, Катеринослав.

У перші роки XX ст. почав працювати релігійно-філософський гурток при Київському університеті під керівництвом професора богослов'я П.Я. Светлова. Один із перших рефератів у цьому гуртку прочитав В.В. Зінківський [11.-С.51], що згодом став відомим православним богословом, а в 1918 р. – міністром ісповідань Української Держави.

У Полтаві в 1904 р. з ідеєю організації богословських читань виступив протоієрей Г.Я. Лісовський – голова ради Свято-Макаріївського братства, одержавши на це схвалення єпархіального архієрея.

На початку XX ст. подібні читання проводились у Харкові, ініційовані радою Братства Озерянської Божої Матері [1.-С.100-101]. Подібні заходи сприяли пробудженню зацікавлення богословськими проблемами серед парафіяльного духовенства та інтелектуальної еліти єпархії.

Церковно-суспільні проблеми виносились на публічне обговорення церковною та світською пресою. Авторами статей, в яких викривались анахронізми церковної дійсності, були здебільшого громадські діячі та публіцисти, які озвучували суспільну думку, в тому числі й думку багатьох священиків, котрі не наважувались голосно про неї заявляти.

На початку XX ст. вже відчутними стали й результати розвитку духовної журналістики, появу якої в другій половині XIX ст. відомий російський богослов протоієрей Георгій Флоровський назвав “одним із найхарактерніших симптомів епохи” [12.-С.335]. На 1913 р. в Російській імперії вже видавалось 213 релігійних журналів, значна частка яких поширювалась в українських єпархіях [13.-С.146].

Поширенню модерного погляду на місце церкви в суспільному житті сприяли й нові дослідження з історії України та Росії, написані в дусі національної історіографії, тобто ті, які, на противагу ще недавно панівним ідеям історії держави російської, формували розуміння історії народів у контексті їх культурного взаєморозвитку.

Під безперечним впливом європейського інтелектуалізму та вимог історичної науки в Україні, яка вступала у фазу пасіонарного піднесення [14.-С.35], на початку XX ст. з'являються багатотомні історичні праці.

Така культуротворча атмосфера створювала спонукальні мотиви для активізації духовенства. Врешті на початку XX ст. відзначаємо появу санкціонованих церковною владою окремих полемічних брошур, укладених священиками РПЦ в Україні з пропозиціями оновлення різних сторін церковного життя [15], що було показником безсумнівної нарізливості реформ.

Останньою краплею, яка переповнила критичну масу бездіяльності уряду і церковних верхів у справі організаційного оздоровлення церкви і вводила існуючу політичну систему в стан біфуркації – розладу, за яким починали діяти малопередбачувані фактори як вирішальні, в 1904 р. стала непопулярна російсько-японська війна.

Як одержавлена інституція, православна церква змушена була виступати в ролі поплічника режиму: агітуючи населення, навертаючи його до сумлінного виконання громадянського обов'язку, під яким розумілось покірливе служіння імперії. Джерела свідчать про виголошення священиками численних проповідей в храмах і поза ними за “царя і вітчизну”, “перемогу над підступним ворогом”, про включення патріотичних сюжетів до тематики культурно-просвітніх заходів, які здійснювалися за участю духовенства. Війна революціонізувала суспільну свідомість, розкувала громадську ініціативу, підштовхнула до консолідації політичних сил, вилившись у революцію.

Цілком логічно, що під тиском наростання опозиційної громадської думки і вимог політичних реформ вже 17 квітня 1905 р. імператор підписав тимчасову постанову про зміцнення начал віротерпимості. Синод прийняв рішення про скликання церковного Собору, відновлення патріаршої форми керівництва церквою, а влітку обговорив програму Собору з єпархіальними архієреями. До обговорення питань єпископи залучили духовенство і мирян.

Починаючи з другої половини 1905 р., в усіх українських єпархіях, як і повсюди в Російській імперії, відбуваються збори та з'їзди духовенства і кліру, які висвітили спектр проблем модернізації церкви й запропонували свої варіанти реформ.

Більшість церковного загалу в Україні висловились за усунення підпорядкування церкви державі, яке сприймалося як “неканонічне”, за відновлення соборних начал церковного управління та якнайскоріше скликання Помісного Собору.

Питання про те, в якій мірі різні ланки українського церковного середовища підтримували ідею патріаршої форми правління, сучасними істориками до кінця не з'ясоване. Проте наявні в нашому розпорядженні матеріали дають підстави стверджувати, що вона була не настільки актуальною для широких верств, як ідея виборності місцевих парафіяльних та єпархіальних органів, духовенства, єпископату. І все ж, як ефективний засіб здолання системи синодального управління, вона була підтримана мирянами. Селянство, яке становило більшість віруючих, підтримувало цю ідею завдяки своїй соціальній природі та психології. Мало розбираючись в абстрактних принципах права і управління, в тому числі й церковного, воно найближче стояло до авторитарного політичного ладу, організованого за тією ж моделлю, що й власний домашній патріархальний уклад [17.-С.105-106]. Таке бачення продукувало відповідний погляд на необхідність і значимість постаті всеросійського патріарха.

Разом з тим, єпископи Подільський Парфеній та Балтський Димитрій висловили свою незгоду з ідеєю патріаршества. Вони називали такий захід несвоєчасним за обставин революційної атмосфери в країні.

На тлі проблеми соборноправності черговий раз спалахнув конфлікт між чорним і білим духовенством, який гостро впирався в канонічну сторону релігійно-церковного життя. Стала ширитись думка, що єпископи, як ставленики держави, не мають права виступати від імені церкви.

Не менш гострий канонічний конфлікт тамувало в собі питання про другий шлюб священнослужителів та пов'язаний із ним вихід з духовного звання. Загальна думка парафіяльного священства при цьому схилилась до дотримання канонів про заборону брати шлюб після прийняття сану і, водночас, до зняття зі священнослужителів важких і несправедливих обмежень, які позбавляють його прав громадянства і матеріальних засобів до існування.

Вважаючи за необхідне скликання Помісного Собору, митрополит Київський Флавіан висловився за участь в його роботі мирян поряд з духовенством. І хоча більшість єпископів виявилась неготовою надати мирянам право голосу, незабаром Передсоборне Присутствіє, створене Синодом за розпорядженням Миколи II, прийняло рішення про допущення кліриків і мирян на Собор з правом дорадчого голосу.

Як бачимо, модерний погляд на глибину церковних реформ, доцільність оновлення інституційних основ церковної організації сформувався і був задекларований українським духовенством вже 1906 р.

Серед бажаних вдосконалень адміністративного характеру єпископами і духовенством пропонувалось збільшення числа митрополичих округів. При цьому прихильники реформ покликувались не тільки на старий римсько-візантійський досвід, а й на сучасний стан церковної організації в сусідніх православних народів. Журнал “Киевские Епархиальные Ведомости” в 1905 р. нагадував, що і в сучасній Греції церковні округи за розмірами не перевищували часом наших повітів, надаючи високої згуртованості церковним громадам [18.-С.247].

Відомості з газет та інших джерел про церковне життя сусідніх народів, приклади церковно-визвольного руху балканських народів стверджували церковних діячів в Україні в необхідності оновлення церковного устрою.

Досліджуючи взаємовідносини православної церкви та держави в Болгарії наприкінці XIX – на початку XX ст., Ю.В. Швецов приходять до висновку про невинятковість церковно-державного конфлікту в цьому близькому до України за етноконфесійним складом регіону [19.-С.17]. Отож, європейські процеси національного відродження взаємодіяли з українським соціумом, який знаходився у складі Російської імперії та Російської православної церкви.

Важливою проблемою, особливо відчутною в умовах наелектризованої ідеями революційної демократії суспільної атмосфери 1905 р., духовенство і миряни вважали зрозумілість церковної служби. Але якщо російські прихильники реформ розуміли під останньою проблемою адаптацію церковнослов'янського тексту до сучасної російської мови, то в Україні, особливо серед мирян і

частини білого духовенства, ширились надії на можливість офіційного вживання української мови в церковному житті.

Там, де соціальне середовище відзначалося вищим рівнем національної свідомості, вимоги реформ мови церковного вжитку формулювалися більш чітко. “Українська мова повинна конче вживатися в церковних проповідях та в усіх зносинах межі причетом й парафіянами у тих парафіях, де українців більшість” [20], – зазначалося в “Національній програмі українців-подолян”, яка було оголошена напередодні виборів до I Державної Думи.

Всупереч настановам церковного істеблшменту, у відповідь на запити парафіян і керуючись своєю національною свідомістю, священники стали практикувати проповіді українською мовою. Такі випадки зафіксовані на Катеринославщині, а особливо – на Поділлі, де з благословення єпископа Парфенія священником містечка Фільштин Ксенофонтом Ванькевичем та містечка Пикова П. Степанківським була підготована до друку збірка проповідей українською мовою.

З різних губерній надходили повідомлення про бажання духовенства і віруючих запровадити викладання українською мовою в церковнопарафіяльних школах і духовних семінаріях [21].

Отож, можемо зробити загальний висновок, що реформа церковного управління включала туго сплетені проблеми організаційної модернізації церкви та повернення її до традицій старого церковного устрою, впровадження нових демократичних принципів при збереженні вікових канонів. Підкреслимо, що ці проблеми несли в собі конфліктогенний [22.-С165,169] національний підтекст.

Характеризуючи церковно-модернізаційний рух в Україні 1905–1906 рр., додатково підкреслимо залежність його динаміки від конкретних політичних подій. Суттєвими імпульсами для нього виявились такі загальнодержавні акції, як видання царського маніфесту 17 жовтня 1905 р., підписання мирного договору з Японією, вибори та розпуск Державної Думи, на які духовенство було зобов’язане відгукуватись підтримкою.

Більшість єпископів не ставила під сумнів необхідність підтримки церквою політичних заходів влади, і тільки двоє з 62 єпархіальних архієреїв РПЦ – Катеринославський єпископ Симеон і єпископ Смоленський – виступили проти політичної активності духовенства, вважаючи її противною духу Східного Православ’я і стверджуючи, що обов’язок духовенства – вчити істині Одкровення та стояти осторонь від політичних чвар і пристрастей [23.-С.92].

Водночас, реформаторську ініціативу стимулювали й неординарні за змістом перші наслідки революційних подій, виводячи з рівноваги усталену суспільну (в тому числі й релігійну) психологію, вселяючи впевненість у всесилля мас: революційні рішення єпархіальних з’їздів, страйки семінаристів тощо.

Маємо окремо підкреслити, що прихильність до ідей модернізації церкви проявилась у всіх регіонах України. У цьому плані відзначалося міське середовище, особливо крупніших центрів – Харкова, Києва, Кам’янця-Подільського, Полтави і навіть повітових та волосних містечок.

Церковно-обновленський рух набув більшої виразності в міських центрах, підкреслюючи тим самим його внутрішній зв’язок із загальними урбанізаційними, націотворчими, демократичними складовими модернізаційних процесів.

На час 1905–1906 рр. припадають і перші спроби координації зусиль українських церковних модерністів. Священнослужителі Києва, Харкова та Одеси підготували спільний документ, який передбачав відновлення соборної, вільної від державної опіки, православної церкви [2.-С.68]. Але їхня співпраця була лише провісником майбутніх всеукраїнських заходів, які проявлять себе в революції 1917 р.

Реформаторські настрої, нагромаджуючись у світській та церковній суспільній думці, в означений період стримувалися промонархічною великодержавницькою позицією частини духовенства, сформованою російською культурою та релігійною свідомістю і засобами адміністративного примусу імперської влади. Ознакою цієї протидії було пожвавлення роботи духовенства в регіональних відділеннях “Союза русского народа”, “Союза Михаила Архангела” та ін. подібних організаціях.

Особливою активністю цей рух відзначався на Правобережній Україні, де він мав очевидні ознаки протиставлення польсько-католицькому рухові. Яскравим прикладом промонархічної діяльності українського духовенства виявилась його участь у створенні та роботі “Почаевского Союза Русского Народа”. Серед його найактивніших діячів було чернецтво Почаївської лаври, в друкарні якої публікувалися промонархічні листівки та інша література. Ченці лаври мали організаційні зв’язки з багатьма чорносотенними організаціями імперії [24.-С.42-43].

Стверджуємось у думці, що, з огляду на різні соціально-політичні орієнтації в церковному середовищі, варіанти реформ не могло бути одновекторними, а їх втілення послідовним. І все ж взаємодія модерних концепцій суспільно-церковної думки, провідні тенденції громадсько-політичного розвитку та переважаюча сила національно-демократичних рухів надавали церковному

реформаторству початку ХХ ст. певної визначеності. Це був рух до оновлення суттєвих елементів церковної організації: правових, адміністративних, богослужбових, соціально-етичних.

Церква виявилася об'єктом посиленої критики громадсько-політичного руху і навіть прямих погромів з боку революціонізованої маси. Свідченням цього стала хвиля розорень і грабунків церковних будівель, садіб священників, вбивств духовних осіб, захоплень селянами церковної і монастирської земельної власності [25.-С.15].

Сформований у суспільній свідомості стереотип економічної і політичної тотожності офіційної церкви з правлячим режимом та соціальний радикалізм, що вже проявився в подіях 1905 р., шкодили формуванню послідовної демократичної спрямованості інституційних церковних реформ. Адже радикалізм антицерковних рухів вимагав від церкви оперативного і, навіть, жорсткого реагування на замаху проти церковної власності, іноді (як це зробили ченці Глинської пустині [26.-С.55]), організації дружин самозахисту й збройної конфронтації з місцевим населенням. Але подібна організована силова відповідь церкви на революційні події не знімала проблеми.

Безперечно, революція 1905 р., у всій багатоманітності проявів політичної свідомості, кинула виклик клерикальній ідеології в Україні, чим спричинила посилення останньої. Але ні політичної організації, ні чіткої програми реформ українські клерикали не мали. Про споріднений клерикалізму рух маємо говорити, передусім, як про явище, спричинене офіційним становищем осіб з державної та церковної адміністрації: політиків, чиновників, вищої ієрархії. Серед парафіяльного духовенства цей рух був, скоріш, явищем ситуативним. Підкоряючись службовому обов'язку та ієрархічній дисципліні, а інколи й прямому адміністративному тиску можновладців, парафіяльні священники, як головна ідеологічна сила конфесії, мусили закликати до підтримки царського уряду, навіть якщо це суперечило їх демократичним переконанням. Достатньо пригадати коротку замальовку із щоденника Є.Х. Чикаленка – відомого українського громадсько-політичного діяча. Він так писав про українське духовенство, що потрапило до III Державної Думи: “Хоч і є в Третій Думі свідомі українці-інтелігенти, але всі вони попи, які теж бояться свого начальства, ще більше як селяни, бо ризкують навіть втратити свої парафії, тобто і шматок хліба для дітей. Члени Третьої Думи священники: Трегубов, Волков та Солуха, зовсім свідомі українці, навіть належали в свій час до семінарської “громади” і спочатку сесії бралися підтримувати в Думі українське питання, навіть заходами О.Г. Лотоцького та В. Піснячевського, подали законопроект 33-х про українську мову в школах, але коли їх архиєреї настрахали, вони й притихли” [27.-С.290]. Підстави для побоювань були вагомими. Як відомо, в II Державній Думі чотирьох (з 13 обраних) представників православного духовенства, які приєдналися до лівих партій, за рішенням Синоду було віддано під суд єпархіальних властей і, врешті, позбавлено сану [28.-С.419]. Отож, проімперська та клерикальна позиція значної частки українських священників не завжди ототожнювалась з їх особистим політичним кредо.

Яскравим проявом другої ідейної платформи – демократизації церковного середовища – стали виступи і страйки його молодшого покоління – учнів духовних навчальних закладів. Страйки охопили більшість семінарій України. Страйкували семінаристи Волинської, Катеринославської, Подільської, Полтавської, Харківської семінарій. Ці страйки досить змістовно й цікаво характеризував пізніше у своєму дослідженні під назвою “Молодь і революція” один із їх учасників, а згодом – лідерів обновленського руху проф. Б.В. Тітлінов. Він підкреслював, що вже весною 1905 р. прокламації чернігівських і волинських семінаристів закликали до боротьби не тільки за свої корпоративні права, а й взагалі за політичну свободу. Примітно, що зауважена Б.В. Тітліновим характеристика перебігу страйків у середовищі молоді церковних навчальних закладів помітно контрастує з революційними барикадними боями міського пролетаріату та стихійними виступами українського селянства. Про неї зазначається так: “Форма семінарського руху була витримано-одноманітною. Учні спокійно, зазвичай в семінарській залі, в присутності всієї корпорації, вручали начальству свою петицію (по візрцю резолюцій владимирського з'їзду) і оголошували страйк “до відповіді на їх вимоги”. Семінарії, що застрайкували, розпускались по домівках” [29.-С.97]. Такий хід виступів церковної молоді зовсім не заперечував прогресивних настроїв семінаристів. Але більш радикальні дії, як правило, не мали загальної підтримки. Хоча прикладів революційної дії ставало дедалі більше. За умов пореволюційної реакції радикальний церковно-громадський рух ширився у підпільній формі. У квітні 1911 р. в Харкові було розкрито діяльність таємного гуртка семінаристів-есерів; восени того ж року – діяльність конспіративного гуртка семінаристів, з членів якого виділилась бойова група, що передбачала терористичні дії проти керівних осіб.

Не дивлячись на здебільшого мирні вияви ініціативи учнями духовних навчальних закладів, з початком політичної реакції навіть помірковані дії страйкарів були визнано протизаконними. Спеціальна постанова Синоду, опублікована окремим додатком до “Церковных Ведомостей” і циркулярно розіслана на адресу всіх благочинних вже наприкінці 1905 р. ґрунтувалась на тому, що

“всякого роду колективні заяви учнів є порушенням основних начал шкільного порядку і дисципліни”.

Таким чином, реформаторсько-революційний характер суспільно-політичного розвитку 1905 р., задавши новий імпульс ідейно-політичному рухові в церкві, визначив і його головне спрямування: облаштування православної церкви у відповідності з кращими моделями релігійної організації передових європейських країн; демократизація всіх гілок церковної влади; оперття на давні національні традиції; модернізація богослужіння; реорганізація відносин з неправославним оточенням в контексті політичного плюралізму і свобод релігійної думки, структуризація громадсько-церковних сил у зв'язку з еволюцією суспільно-політичного руху.

Соціальна потужність та ідейна свіжість руху за оновлення різних сторін релігійного життя, і, передусім, інституційної організації церкви, зробили його одним із яскравих явищ громадсько-церковного розвитку першого десятиліття XX ст. Набуваючи політичної ваги, він отримав і власну назву – церковно-обновленського руху.

Можна погодитись з думкою одного з нечисленних дослідників історії розвитку соціально-етичного вчення російського православ'я у XX ст. М.П. Краснікова про те, що в 1905–1907 рр. прихильність до релігійно-обновленських поглядів стала ледве не модою [8.-С.21].

Спад революційної та реформаторської активності після 1906 р. не обірвав ідейного становлення церковно-реформаційного руху. В революційні роки церковна організація лише набула нової, вищої інтелектуальної ємності, яку продовжувала намагатися використати надалі – в більш несприятливих умовах політичного консерватизму та реакції.

Ліберальна частина духовенства не полишала спроб демократизувати церковне життя. В ряді українських єпархій позитивно вирішили пропозиції про допущення на благочинницькі та єпархіяльні з'їзди церковних старост з правом вирішального голосу в господарсько-економічних питаннях.

Яскравим проявом збереження модерної, реформаторської і, водночас, більш політизованої спрямованості церковного руху стала наявність “цілої партії” обновленців серед делегатів IV Всеросійського місіонерського з'їзду, що проходив у Києві в 1908 р.

Водночас констатуємо слабку структуризацію як духовенства, так і всього церковно активного середовища за політичною визначеністю. Одні й ті ж самі його діячі нерідко виступали то в ролі консерваторів (“клерикалів” – у розумінні радянської історіографії), то в якості християнських демократів та соціалістів, у залежності від характеру розв'язуваного питання. Типовим прикладом у цьому відношенні слугує прийняття XXII єпархіяльним з'їздом духовенства Катеринославської єпархії (25 січня – 3 лютого 1906 р.) поряд із рішеннями ліберально-демократичного спрямування рішень консервативних та реакційних. Зокрема, серед останніх вбачаємо пропозиції з'їзду про реформу церковної та громадянської школи, які зводились до уніфікації й реорганізації всіх типів шкіл на зразок парафіяльних під началом священника [30.-С.16]. По-революційному радикально, але консервативно за суттю, з точки зору загальносуспільних інтересів, на з'їзді йшлося також і про реорганізацію “боротьби з розколом”. Рішення закликали до підтримки державної влади у вигляді прийняття відповідних юридично-адміністративних заходів та мобілізації коштів на “протисектантську роботу”. Один із пунктів ухвали пропонував: “Як внески від церков єпархії на справу місії та 5 столу Консисторії, так і казенні субсидії на той же предмет, мають бути і надалі збережені для єпархії”. Отож, церковний модернізм і консерватизм ще лежав у руслі пошуку прихильності та протекції державної влади, зберігав відчутну стану відособленість духовної верстви. Навіть під впливом революційних подій, її найбільш політично активним членам важко було вийти за межі інтересів “церковної корпорації”.

Відповідаючи на нові ініціювання з місць, Синод у грудні 1910 р. почав обговорення положення про православну парафію. При цьому за основу було взято проект, розроблений комісією Синоду на чолі з митрополитом Київським Флавіаном. Він передбачав безкоштовне здійснення треб та чотирикратне підвищення заробітної плати духовенству.

Важливим чинником продовження реформаторської ініціативи стала діяльність Державної Думи. У її складі, як вже зазначалося, діяли депутати священники та інтелігенція і селянство, для яких церковні проблеми були близькими.

Розглянувши в 1913 р. проект статуту парафії, 34 депутати Державної Думи запропонували внесення в нього принципових положень, які б відповідали вимогам часу: про виборність кліру мирянами і про надання парафії права розпоряджатися всім церковним майном. Ця реформаторська ініціатива (яка лунала з вуст прогресистів ще з XIX ст.) була розцінена обер-прокурором Синоду як неприйнятна, протестантська за духом. І, тим не менше, показово, що тільки III Державна Дума розглянула 50 церковних законодавчих ініціатив.

Отож, гальмування монархічно-бюрократичною системою життєво необхідних церковних нововведень лише підсилювала нестабільність церковного середовища. Останнє ставало все більш готовим до радикальних дій, а його поведінка – менш прогнозованою.

Проблема інституційної трансформації православ'я в Україні перетворювалась у вибухонебезпечну. Вона тамувала в собі майбутній розкол.

Небачена до того часу за масштабом розбурханість українського церковного середовища в 1905–1906 рр., широкий спектр винесених на народне обговорення проблем його інституційного розвитку, глибина їх концептуального осмислення, формулювання і послідовна боротьба за їх вирішення політичними методами вражали. Але вони були цілком природним. Масовий рух, що мав у своїй серцевині зрушення релігійної психології широких соціальних верств, став показником зростання політичної свідомості населення, прищепленої йому носіями нових суспільних відносин. Ці відносини були збудовані на привабливих і бажаних масам ідеях політичних та економічних свобод та демократії. Цей рух був конвергенцією модерних ідей європейського суспільства, вітчизняних традицій та новацій.

Таким чином, церковний рух 1905–1914 рр. був першим масштабним резонансом одержавленої конфесійної організації – РПЦ – на запропоновані передовою громадсько-політичною думкою початку ХХ ст. способи вирішення гострих і значимих суспільних і церковних проблем за зразками європейських і світових прикладів пробудження і піднесення національної свідомості недержавних народів.

Перший досвід модернізації імперських церковних структур не став і не міг стати вповні успішним. Церковно-реформаторському рухові початку політичного етапу формування української нації, як і державно-політичному рухові в цілому, ще бракувало організаційної структурованості. Досвід показав помітну відстороненість лівого політичного крила революційної демократії і, навіть, лібералів, від церковних проблем. Це обмежувало перспективу розгортання цього руху. Активність селянства і робітників у цьому відношенні ще в значній мірі продовжувала залишатись нереалізованою.

Рух був сповнений політичних ілюзій. Навіть його провід перебував у стані наївності про можливість розв'язання проблем модернізації церкви із збереженням старих російських політичних систем, і головної – царизму, який, по суті, був породженням і генератором нерозв'язання цих проблем.

Наївність зберігалася і в надіях на російську демократію, як послідовного союзника у боротьбі за устрій нового церковного життя.

Але цей досвід мав велике значення і, особливо, як досвід боротьби за церковні реформи за умов політичної лібералізації, формування вітчизняного парламентаризму, становлення демократичних суспільних інститутів.

Джерела та література

1. Гладкий С.О. Православне парафіяльне духовенство в суспільному житті України на початку ХХ століття: Дис... канд. іст. наук. – Полтава, 1997.
2. Надтока Г.М. Православна церква в Україні 1900–1917 років: соціально-релігійний аспект. – К., 1998.
3. Шип Н.А. Церковно-православний рух в Україні (поч. ХХ ст.). – К., 1995.
4. Жиліук С.І. Ідейні засади православного оновлення та практична діяльність Всеукраїнської православної автокефальної синодальної церкви: Автореф. дис... докт. істор. наук. – К., 2005.
5. Жиліук С.І. Російська православна церква на Волині (1793 – 1917 рр.). – Житомир, 1996.
6. Тригуб О.П. Історія Херсонської єпархії (1775–1918 рр.): Автореф. дис... канд. іст. наук. – Донецьк, 2001.
7. Титлинов Б.В. Новая церковь. – Пг.; М., 1923.
8. Красников Н.П. Социально-этические воззрения русского православия в ХХ веке. – К., 1988.
9. Андреев В.М. Либерально-обновленческое движение в русском православии начала ХХ в. и его идеология: Автореф. дис... канд. филос. наук. – Л., 1972.
10. Поспеловский Д.В. Русская православная церковь в ХХ веке. – М., 1995.
11. Курочкин П.К. Эволюция современного русского православия. – М., 1971.
12. Флоровский Г., прот. Пути русского богословия. – Париж, 1983.
13. Агуф М. Преса УСРР до ХV роковин Жовтня. – Харків, 1932.
14. Колесник І.І. Українська культура та історіографія: історія ментальностей // Український історичний журнал. – 2002. – № 1.
15. Как возможно в настоящее время обновить православно-русский церковно-приходской строй / Сост. свящ. С. Потехин. – К., 1904.

16. Зёрнов Н. Русское религиозное возрождение XX века. – Париж, 1974.
17. Михайлюк О.В. Про деякі особливості взаємин радянської влади і українського селянства в революційний період (1917 – середина 20-х рр.) // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя, 2001. – Вип. XIII.
18. Історія релігії в Україні: Навч. посібн. / А.М. Колодний, П.Л. Яроцький, Б.О. Лобовик та ін. – К., 1999.
19. Швецов Ю.В. Взаємовідносини православної церкви та держави в Болгарії у 1878 – 1915 роках: Автореф. дис... канд. іст. наук. – К., 1994.
20. Громадська Думка (Київ). – 1906. – 8 січня.
21. Рада (Київ) – 1910. – 1 грудня.
22. Социальная конфликтология: Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений / Под ред. А.В. Морозова. – М., 2002.
23. Зёрнов Н. Русское религиозное возрождение XX века. – Париж, 1974.
24. Кандидов Б. Чорносотенний рух і Почаївська лавра // Безвірник. – 1928. – № 3.
25. Зыбковец В.Ф. Национализация монастырских имуществ в Советской России (1917–1921 гг.). – М., 1975.
26. Каменев С.А. Церковь и просвещение в России. – М., [1928].
27. Чикаленко Є. Щоденник (1907–1917). – Львів, 1931.
28. Русское православие: вехи истории / Науч. ред. А.И. Клибанов. – М., 1989.
29. Титлинов Б.В. Молодежь и революция. – Л., 1925.
30. Протоколы экстренного XXII-го епархиального съезда-собора духовенства Екатеринославской епархии. – Екатеринослав, 1906.

Summary

The processes of the modernization of the Orthodox Church in Ukraine during 1905–1914 years was described as the part of the versatile changes of the social and cultural character, that are actual now. The renewal movement was the display of the movement of changes of the religious mentality of the wide social groups; it was the display of the growth of the political and the national activity of the citizens. It was displayed as the convergence of the modern ideas of the European society and the native traditions.

О.Є. Берестень

КУЛЬТУРНО-ПРОСВІТНИЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ МОЛОЧАНСЬКОГО МЕНОНІТСЬКОГО УЧИТЕЛЬСЬКОГО ТОВАРИСТВА НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

Шкільна освіта менонітської громади Півдня України завжди викликала великий інтерес у дослідників як унікальний феномен збереження національних і культурних особливостей цієї групи населення. Дуже багато історичних подій впливали на становлення і розвиток системи початкової освіти менонітів. На початку ХХ ст. вирішальною подією в цьому довготривалому й складному процесі став “Маніфест 17 жовтня” 1905 року, який, поряд з іншими свободами, проголосив рівність усіх громадян Російської імперії незалежно від національності та віросповідання [1.-С.754]. Політичне, національне та культурне пробудження німецькомовного населення нашого регіону призвело до виникнення Молочанського менонітського учительського товариства, роль якого у підвищенні рівня вчителів менонітських початкових і середніх шкіл важко переоцінити.

В останні десятиліття ХХ ст. діяльність шкільних менонітських установ стала предметом дослідження відомих учених. Так В. Зюсса особливо зосередився на вивченні останнього періоду діяльності Молочанської менонітської шкільної ради [2]. Автор окремо зупинився на оцінюванні діяльності голів ради, підкреслюючи залежність авторитету організації від особистих рис її керівників [2.-С.124]. Велику увагу автор також приділив висвітленню характеру відносин Молочанської менонітської учительської ради з офіційною владою, яка залежно від політики царського уряду завдяки своїм наказам чи розпорядженням обмежувала або сприяла діяльності ради [2.-С.122,125,126]. Про пробудження Молочанської менонітської учительської ради на початку 1906 р. від “вимушеної пасивності” згадував у своїй комплексній монографії Д. Брандес [3]. Проте він пов’язав цю “пасивність” з “надмірним пристосуванням” організації до русифікаторської